

महाराष्ट्र पक्षीमित्र

ई - विशेषांक

महाराष्ट्र पक्षीमित्र ई - विशेषांक
डिसेंबर 2010

संपादक : डॉ. प्रमोद पाटील
gibpramod@gmail.com

रचना व मांडणी : गौरव महाजन
mahajangaurav.graphics@gmail.com

छायाचित्रे :

मुखपृष्ठ : अशोक चौधरी

मलपृष्ठ : एम . एन . जयकुमार

वन पिंगळा : पी . एम . लाड

इतर सर्व : क्लेमेंट फ्रान्सीस

* कार्यकारी मंडळ *

(सन २००९-१० ते सन २०११-१२)

श्री. भाऊ काटदरे	-	अध्यक्ष
श्री. गोविंद सबनीस	-	कार्याध्यक्ष
डॉ. सुधाकर कुन्हाडे	-	संघटक
श्री. विश्वास जोशी	-	कार्यवाह
श्री. रविंद्र अष्टेकर	-	सहकार्यवाह
श्री. शरद आपटे	-	सहसंघटक
श्री. कौस्तुभ पांढरीपांडे	-	सदस्य
श्री. अनिल माळी	-	सदस्य
श्री. विनोद पाटील	-	सदस्य
श्री. सुनिल काटे	-	सदस्य
श्री. प्रेमसागर मेस्त्री	-	सदस्य

* सल्लागार मंडळ *

श्री. प्रकाश गोळे	श्री. रमेश लाडखेडकर
श्री. दिगंबर गाडगीळ	श्री. दिलिप यार्दी
श्री. राजकमल जोब	

ई-विशेषांक संपादकीय

महाराष्ट्राच्या पक्षी संवर्धनाच्या इतिहासात पक्षीमित्र चळवळीचे काम नेहमीच महत्वाचे राहिले होते. महाराष्ट्रातील जेष्ठ पक्षी अभ्यासकांनी एकत्र येवून सुरु केलेल्या कामाला आज बरीच वर्षे झाली असली तरी प्रश्नांची तीव्रता व उत्पत्ती वाढतच आहे. अर्थातच विकास युगात ती अशीच वाढत जाणार आहे हे आपण जाणतोच.

याचाच अर्थ आपण सर्वांना नवीन प्रश्नांना सामोरे जायची तयारी ठेवावी लागेल. २४ व्या पक्षीमित्र संमेलनाचे यजमानपद जळगावचे पक्षीमित्र लीलया पेलतील यात शंकाच नाही व या निमित्ताने ऑर्किड नेचर फावंडेशनचे काम महाराष्ट्राच्या इतर पक्षीमित्रांना माहीत होईल.

आनंदाची गोष्ट म्हणजे यावर्षीच्या सम्मेलन अध्यक्षपदासाठी श्री सुधाकर कुऱ्हाडे हे एक विशेष व्यक्तिमत्त्व लाभले आहे. विशेष नण्यामागाचे कारण म्हणजे कुऱ्हाडे सरांनी केवळ पक्षीच नव्हे तर किटकांवरदेखील अभ्यास केला आहे व अश्या बहुआयामी व्यक्तित्वाच्या मार्गदर्शनाचा फायदा सर्व पक्षीमित्रांना होईल यात शंकाच नाही.

ई - ग्रुपच्या माध्यमातून आपण वर्षभर संपर्कात राहत आहोत व यातूनच ई अंकाची कल्पना पुढे आली आहे. पक्षीमित्रांच्या इतिहासात पहिल्यांदाच आपण ई-अंक सदर करत आहोत, या वेगळ्या माध्यमातून

आपण नवीन पक्षीमित्रांना नक्कीच एकत्र आणू शकू. या विशेषांकात शास्त्रीय लेखनासोबतच ललित लेखनाला प्राधान्य देण्यात आले असून यामधून जळगावकरांचा लाडका व दुर्मिळ वन पिंगळा (Forest Owlet) भेटिस येत आहे.

२४ व्या पक्षीमित्र संमेलनाच्या निमित्ताने काही मुद्यांकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. प्रामुख्याने उरणमधील पक्षी अधिवास नष्ट होत आहे यासाठी काही मोजके मुंबईकर प्रयत्न करत आहेत सक्रीय सहभागातून आपणाला त्यांची मदत करता येईल. हरित भारत मिशन प्रकल्पाचे स्वागत करतानाच त्यातून नैसर्गिक अधिवासात बदल होणार नाही हे ही पहावे लागेल. माळढोक पक्ष्यासाठीच्या राष्ट्रीय पुनुरुथान आराखड्याचे काम सुरु झाले आहे तसेच आय. यु. सी. एन. ने बर्ड रेड लिस्ट च्या नवीन आवृत्तीचे काम हाती घेतले असून या कामात आपल्या सर्वांना सहभागी होता येईल.

विषयांची यादी अशीच वाढत जाणार आहे त्यामुळे इथेच थांबून २४ व्या पक्षीमित्र संमेलनाला हार्दिक शुभेच्छा देत मी हा पहिला ई-अंक महाराष्ट्राच्या पक्षीमित्रांना सविनय सादर करीत आहे.

मजोगत...

महाराष्ट्र पक्षीमित्र संस्थेचे कार्य १९८१ साली श्री. प्रकाश गोळे यांच्या पुढाकाराने चालू झाले. १९९८ साली संस्था नोंदणीकृत झाली. पक्षीमित्रांचे संघटन, विचारांची देवाणघेवाण, विविध पक्षी जातींचे संरक्षण, संवर्धन, प्रचार, प्रसार, जनजागृती इत्यादी विषयांत संस्था यशस्वीपणे कार्य करत आहे.

आज आपणासमोर पर्यावरणाचे प्रश्न गंभीरपणे उभे आहेत. त्यामुळेच अनेक पक्षी प्रजाती संकटग्रस्त बनल्या आहेत. काही नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

पक्षीमित्र चळवळ अधिक भक्कम करून आपण सर्वांनी एकत्रितपणे पक्षी संरक्षण संवर्धनासाठी काम सुरु केल्यास त्यात नक्कीच यश प्राप्त होईल.

महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटना मुख्यत्वे महाराष्ट्रातील सर्वदूर पसरलेल्या पक्षीमित्रांचे संघटन व त्यांचे कार्य एकत्रितपणे पुढे आणण्याचा प्रयत्न करत असते.

पक्षीमित्र संमेलने, पक्षी अभ्यास, पक्षी गणना, पक्षीमित्र पुरस्कार इ. कार्यक्रम आयोजित करुया ज्यायोगे प्रचार, प्रसार, संवर्धन, संरक्षण इ. विविध क्षेत्रात आपण यश मिळवू.

हीच वेळ आहे आपण सर्वजण एकदिलाने महाराष्ट्र पक्षीमित्राला बळकट बनवण्याची, महाराष्ट्र पक्षीमित्रांचे सदस्य व्हायची

मिळून सारेजण करु द्विजगण रक्षण.

धन्यवाद !

गोविंद सबनीस
कार्याध्यक्ष

भाऊ काटदरे
अध्यक्ष

अनुक्रमणिका

नष्ट होणारे पक्षी - वन पिंगळा **01**

इतिहासाच्या पानातील माळढोक - डॉ. प्रमोद पाटील **07**

अंगणात माझ्या - मेधा मराठे **13**

गिधाडाची आर्त हाक - सुहास वायंगणकर **17**

लोकसाहित्यातील पक्षी - शरद आपटे **21**

नष्ट होणारे पक्षी

वन पिंगळा - Forest Owlet

Heteroglaux blewitti

एकूण संख्या - ५० ते २४९
प्रौढ पक्षी.

संख्या कमी होत आहे.

वितरण - ५५० मी. वर्ग

प्रदेश विष्टिश पक्षी - भारत

स्पष्टीकरण

सध्याच्या परिस्थितीत वन पिंगळा अत्यंत लहान प्रदेशात खूपच कमी संख्येने आढळून येत आहे. शुष्क पानगळीच्या जंगलाचा न्हास हे वन पिंगळा नष्ट होण्यामागचे प्रमुख कारण आहे. भारतात काही ठिकाणी या पक्षासाठीचे सर्वेक्षण सुरु असून यातून याची संख्या निश्चित करायला मदत होईल.

वर्णन

२३ सेंमी.
दिसायला जवळ जवळ मानवी वस्तीत आढळणाऱ्या ठिपक्यांच्या पिंगळ्यासारखेच (Spotted owlet) डोके करडे- तपकीरी रंगाचे त्यावर अत्यंत बारीक अस्पष्ट ठिपके. पंख व शेंपटीवर पांढरे पट्टे. छातीवर आडवे पांढरे पट्टे, पोट प्रामुख्याने पांढरे. आवाज वू ऊ S S S किंवा श्री S S S.

परिस्थितीकी

वन पिंगळा शुष्क कोरड्या जंगलाचा स्थानीक रहिवासी असून जुन्या

नोंदीवरून तो आर्थ पानगळीच्या दाट जंगलात धोके

देखील आढळल्याचे समजते. वनपिंगळा जंगलातील उघडया भागांमध्ये आढळून येतो. सरडे, पाली, उंदीर, नाकतोडे व इतर पक्ष्यांची लहान पिल्ले हे वनपिंगळ्याचे प्रमुख खाद्य आहे. वनपिंगळा झाडाच्या डोलीत दोन अंडी घालतो.

- १) अधिवासाचा न्हास
- २) मानवी अतिक्रमण
- ३) तांत्रिक मांत्रिकांसाठी होणारी शिकार
- ४) अनिर्बंध गुरेचराई
- ५) किटकनाशक व मूशकनाशकांचा वाढता वापर

संवर्धनाचे प्रयत्न

- १) सर्वेक्षण - मेळघाट, तोरणमाळ, खाकनार यावळ, येथे आढळून आले
- २) मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पांतर्गत अधिवासात पूर्ण संरक्षण
- ३) स्थानिक लोकांमध्ये जनजागृती

संदर्भ :- बर्डलाईफ इंटरनॅशनल स्पेसीज फॅक्ट शिट

इतिहासाच्या पानातील माळढोक

- डॉ. प्रमोद पाटील

भारत मुघली पारतंत्र्याखाली आल्यानंतर शिकारीच्या संदर्भातील बखरी लिहील्या जाऊ लागल्या. या रोमांचकारी शिकार कथांमधून त्या काळच्या समृद्ध वन्यजीवनाबद्दलची बरीच माहिती उपलब्ध झाली. मुघल सम्राट बाबर हा जसा शूर, पराक्रमी आणि कुशल प्रशासक म्हणून परिचीत आहे तितकाच तो उत्तम पक्षिनिरीक्षकही होता. बाबरनामा या त्याच्या आत्मचरित्रात त्याने विविध पक्ष्यांची निरीक्षणे नोंदवली आहेत शिकारीच्या शोकीन बाबरने करचल म्हणजे माळढोकचे मांस खूप रूचकर असल्याचे लिहीले आहे. मुघल सम्राटांनी काळवीट चित्ता, आणि माळढोक सारख्या आत्ता अतिशय दूर्मिळ झालेल्या वन्यजीवांची प्रचंड प्रमाणावर शिकार केली.

मुघलांनंतर भारत ब्रिटीश अधिसत्तेखाली आला ब्रिटीशांनी भारतातील तत्कालीन राजे राजवाड्यांच्या शिकारीस प्रोत्साहन दिले. नवनवीन आधुनिक शस्त्रांच्या सह्याने शिकार करणे अधिक सोपे झाले. शिकारीसोबतच ब्रिटीशांनी भारतीय वन्यजीवांचा अभ्यास केला. ब्रिटीशांनी माळढोक विषयीच्या नोंदी तत्कालीन नियतकालीके, तसेच पुस्तकांच्या माध्यमातून प्रकाशित केल्या ब्रिटीशांनी त्यावेळी केलेल्या अभ्यासाला आजही तोड नाही व त्याकाळच्या

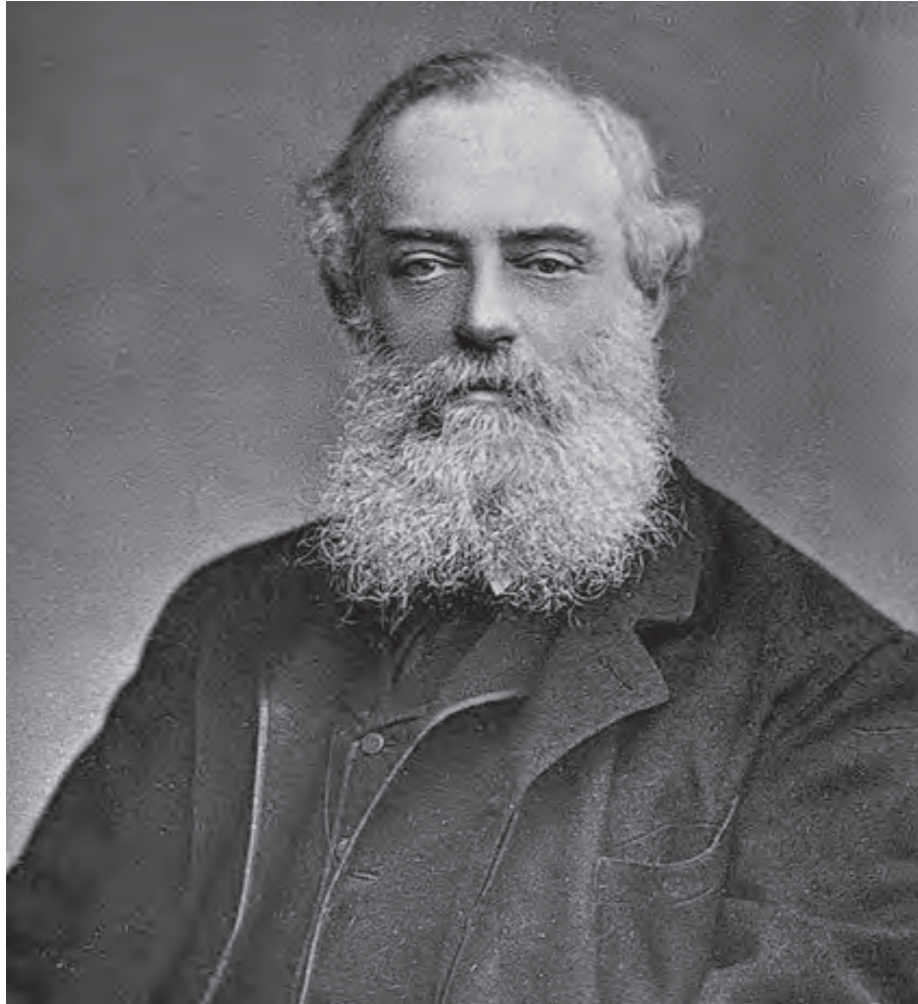
नैसर्गिक परिस्थितीचा आढावा घेण्यासाठी ब्रिटीश नोंदी या एकमेव साधन आहेत.

व्हीगॉर, ब्लॅनफोर्ड, जेडॉर्न, हयूम, बेकर, ब्लीथ अशा अनेक ब्रिटीश अभ्यासकांनी माळढोक संदर्भातील रितसर व शास्त्रीय नोंदी ठेवल्या याच नोंदीवरून ब्रिटीशकालीन भारतात अगदी पंजाब, सिंध, पासून ते दक्षिणेस मद्रासपर्यंत माळढोकचे वास्तव्य असल्याचे समजते. व त्याकाळी भारतातील माळाने बऱ्याच विस्तृत प्रदेशावर सुस्थितीत असल्याचे देखील कळते. महाराष्ट्राबद्दल बोलायच झाल्यास रॉबर्ट मॅनस्फील्ड नावाच्या शिकाऱ्याने एकट्या अहमदनगर जिल्ह्यात १८०९ ते १८२९ या काळात ९६१ माळढोक मारल्याची नोंद तत्कालीन शिकारविषयक नियतकालीक ओरिएन्टल स्पोर्टिंग मॅगजीन मध्ये नमूद केली आहे. ब्रिटीश नोंदीवरून त्या काळी माळढोक महाराष्ट्रातील बऱ्याच मोठ्या भागावर आढळून येत असल्याचे समजते. आत्ताच्या नॅशनल काँग्रेसचे संस्थापक व कुशल प्रशासक असणारे अॅलन हयूम हे उत्तम पक्षीअभ्यासक होते. हयूम यांच्याकडे माळढोकच्या अंड्यांचा बराच मोठा

संग्रह होता. फिक्कट पिवळसर रंगाचे अंडे देणारी मादी आजारी व कृश असू शकते असा अभ्यासपूर्ण तर्क देखील त्यांनी मांडला होत. त्यांचा पक्ष्यांचा व अंड्यांचा संग्रह ब्रिटीश म्युझियम मध्ये आजही सुरक्षित ठेवण्यात आला आहे. महाराष्ट्रात पूणे व सोलापूर येथील माळरानांवर विण करण्यासाठी जमणाऱ्या माळढोकची महत्वपूर्व नोंद हयूमच्या लिखाणत सापडते. सोलापूर येथील माळढोकच्या विणीची नोंद डेव्हीडसनने देखील लिहीली आहे.

इलिऑट या शास्त्रज्ञाने माळढोकच्या पोटातील पदार्थांवरून त्याच्या खाद्याबद्दल खूप महत्वाची माहिती उपलब्ध करून दिली आहे. इलिऑटला माळढोकच्या पोटात चक्क लावा पक्ष्याचे पूर्ण अंडे सापडले होते एवढेच नव्हे तर छोटे दगड गोटे, ब्रासचा दागिना देखील माळढोकच्या पोटात सापडल्याचे इलिऑटने लिहिले आहे.

ब्लॅनफोर्डने एव्हिफॉना ऑफ ब्रिटीश इंडिया या पुस्तकाच्या चौथ्या खंडात

माळढोकचे आकारमान खादय वर्तणूक, आढळण वीण या संदर्भात विस्तृत वर्णन केले आहे. या पुस्तकांचे ब्रिटीशांनी माळढोकच्या शिकारीची देखील रितसर वर्णने लिहीली फाउना ऑफ ब्रिटीश इंडिया या पुस्तकात माळढोकच्या शिकारीच्या नोंदी व पध्दती लिहील्या आहेत.

मुघल काळापासून होत असणारी माळढोकच्या शिकारीचा परिणाम माळढोकच्या संख्येवर दिसू लागली व अगदी ब्रिटीश अभ्यासक व शिकार्यांच्या लिखाणातून माळढोक दुर्मिळ होत असल्याचे नमूद होते. १८७८ मध्ये फेअरबॅक नावाच्या अभ्यासकाने अहमदनगर भागात माळढोक दुर्मिळ होत असल्याची खंत व्यक्त केली आहे.

जेडॉन, ब्लॅन फोर्ड निकोलस सारख्या अभ्यासकांनी माळढोकची संख्या घटत असल्याचे नमूद केले आहे. याच काळात ब्रिटीश लिखाणातून भारतीय जैवविविधतेच्या संरक्षणांचा मुद्दा उचल होत होता. ब्रिटीशकाळानंतर भावनगरचे राजे श्री धर्मकुमारसिंहजीनी केलेल्या माळढोकच्याव तणमोराच्या अभ्यासाचा महत्वाचा भाग पुढे येतो. वन्यजीवांच्या

शिकारीपेक्षा त्यांच्या अभ्यासात मग्न असणाऱ्या या थोर राजाने माळढोक व तणमोराच्या खूप अभ्यास केला सुदैवाने धर्मकुमार सिंहजींचे सर्व लिखाण आजही उपलब्ध आहे धर्मकुमार सिंहजींनी विश्व प्रकृती निधी या जागतिक संस्थेच्या सहाय्याने माळढोकचा सर्वेक्षण प्रकल्प हाती घेतला या प्रकल्पातील नोंदीनी माळढोकच्या संवर्धन कामात मोलाची भर घातली.

भारत मुघल आणि ब्रिटीश अधिपत्याखाली असताना माळढोकची मोठ्या प्रमाणावर शिकार झाली. ब्रिटीश कालीन इतिहास लिहताना, शिकार कथांसोबतच ब्रिटीशांनी त्या काळच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर, वन्यजीवनावर केलेल्या भरपूर लिखाणामुळे त्यांनी ठेवलेल्या नोंदीमुळे त्याकाळच्या भारतातील नैसर्गिक विपुलतेवर पुरेसा प्रकाश पडतो. याच लिखाणातून महाराष्ट्रातील माळढोकची

विपुलता व माळरानांचे वैभव लक्षात येते या सर्व ब्रिटीश अभ्यासकांनी करून ठेवलेल्या कामाचे महत्व एवढे आहे की एकविसाव्या शकताकत आजही माळढोकच्या अभ्यासाला सुरवात करताना ब्रिटीशांनी लेखकांनी लिहून ठेवलेल्या बाराखडीपासून सुरवात करावी लागते.

अंगणात माझ्या - मेधा मराठे

माझ्या अंगणात एवढ्याश्या बागेत घरटी बांधावी ही कल्पनाच वेडी होती. पक्ष्यांइतका सावधपणा क्वचितच कुणाकडे असेल. पण म्हटलं प्रदान करुन पहावा. सुताराकडून कार्डबोर्डच एक घरटं तयार करुन घेतलं हातभर लांब आणि दोन विती रुंद..... दुमजली. मागच्या लोखंडी पट्टीनं नारळाच्या खोडाला साधारणपणे तीन माणसं उंचीवर टांगलं. माझं घर आणि येण्याजाण्याची वाट त्याच्यापासून अगदी शिळेच्या अंतरावर. लॉनवरच्या पाण्याच्या छोट्या डोणीवर येणाऱ्या पक्ष्यांपैकी एकाला किंवा एखादीला तरी ते आवडेल अशी आशा. घराच्या खिडकीतुन सहज दिसणारं घरटं चार सहा महिने वाकुल्या दाखवत राहिल. थंडीतील सुखद सकाळ पाण्यावरच्या दयाळानं थोडी वेगळी वाटणारी शीळ घातली आणि घरट्याजवळच्या गॅरेजच्या छतावर जाऊन बसला. गळा आणि छातीवरचा काळा पट्टा फुलवत काळीपांढरी उभारलेली शेपटी नाचवत मिनीटभर घोटाळला. मग तो घरट्यात अलगाद आत गेला. पुन्हा पुन्हा आतबाहेर करुन घरट्याच्या दोनही मजल्याची तपासणी केली. मान वाकडी करुन तिरक्या डोळ्यांनं एकदा खिडकतील्या मला न्याहाळलं आणि उडून गेला. मला कळेना की भाडेकरुला घर पसंत आहे की नाही. भाडं परवडण नव्हतंच

फक्त भाडेकरुनं त्याच्या आयुष्यातल्या थोड्या हिश्यात मला साक्षी करावं इतकंच. मग वारंवार त्याच्या घरभेटी झाल्या. खुशीनं शेपटीचा तुरा नाचवून झालं. थंडी संपून उन्हाची चाहूल लागली. एका उगवतीला कलकलाटानं जाग आली. बघितलं तर जंगलातल मैनांचा थवा घरटं आतून बाहेरून तपासून आसपासच्या परिसराची पहाणी चालली होती. कलकलाट करत एकमेकींना काही पटवत त्या गेल्या. मग रोजच सकाळी जुगलबंदी सुरु. कधी दयाळ आत तर कधी मैना. उन्हाळा थोडा वाढला आणि दयाळीण पण त्याच्याबरोबर यायला लागली... दयाळाची कारभारीण राखी रंगाचा गळा असलेली. तिला घरटं पसंत असावं. मधून मधून जवळच्याच नारळाच्या काथ्या, काड्या आणून ती घरट्याच्या वरच्या मजल्यावर रचू लागली. नर पण होताच मदतीला. ती दमली तर तो टपोरी अळी आणून भरवायचा. बाकी वेळी घरट्याच्या चारी दिशांना उंच शीळ फुंकून आपलं घरट्यावरचं स्वामित्व जगाला सांगायचा. मालकापेक्षा भाडेकरुच शिरजोर. कधी जोडीनं नाचणं, कधी पाण्यावर अंगधुणं, पिसांची साफसफाई मन लावून करणं चालायचं. हे सगळं त्या वांड मैना फिस्कटायच्या. मध्येच कधीतरी प्लास्टिकचा तुकडा आणून घरट्यात ठेवून घर बळकावायच्या मग भांडाभांडी, पळा-

पळी मात्र दयाळीनं आणि दयाळानं ठरवलंच होतं की आमची वंशावळ या घरटयाताच वाढेल. मादी घरटयात बसू लागताच मैनांनी या घराच्या नाद सोडला आणि पलीकडच्या कंपाउंड मधील माडाच्या पोकळीत बस्तानं बसवलं. जवळ असलं म्हणजे या घरावर लक्ष ठेवायला बरं..... मादी फारच कमी दिसायची. उजाडता उजाडतां पिलं जन्मली. आता आई-बाबाला सवड नव्हती. उजाडल्यापासून अंधार पडेपर्यंत कामच काम. प्रथम बारीक बारीक मग थोडया मोठया अळया, किडे फुलपाखरं आणून बाळांना भरवणं. फारच दमली तर पाण्यावर क्षणभर रेंगाळणं..... पिलांचा चिवचिवाट आणि बाहेर डोकावयची धडपड सुरु झाली. एका सकाळी आई-बाबांच पिलांना बाहेर बोलावणं सुरु झालं. चोचीतल्या अळीचं अमिष दाखवून गैरेजच्या छतावर बसून या रे, मोठे झालात तुम्ही आता, स्वतंत्र व्हा म्हणू लागली. घाबरत घाबरत एकाची मग दुसऱ्याची मग तिसऱ्याची भरारी झाली. आई-बाबा पाठीपुढे उडत अळया भरवत निघाले. डोळयातलं पाणी आवरत मी त्यांना निरोप दिला. माझं घर ओस पडलं. आत वळले. तोच जंगलातल्या मैनांचा कलकलाट. दुसऱ्या भाडेकरुंना घर पसंत पडलं होतं.

गिधाडाची आर्त हाक

— सुहास वायंगणकर

२१ व्या शतकातील वन्यजीवांबाबत सर्वांत दुदैवी घटना म्हणजे निसर्गातील सफाई कामगार अशी बिरुदावली मिळवणारी गिधाड आज विनाशाच्या उंबरठ्यावर उभी आहेत. भारतीय उपखंडात, गिधाडे नष्ट होण्यामागे प्रमुख कारण म्हणजे जनावरामध्ये वापरले जाणारे डायक्लॉफिनॉक हे वेदनात्मक औषध. १९८० च्या दशकापासून त्याचा वापर सर्रास ग्रामीण तसेच शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर होत असे, आणि त्यापासुनच अवघ्या २०-२२ वर्षांत ज्या पक्षांची संख्या साडे आठ कोटीच्या दरम्यान होती त्यांची संख्या ४ ते ५ हजारांवर घसरली आहे. १० वर्षांत गिधाडांची संख्या नव्यान्नव टक्क्यांनी घसरली. आज भारतातील पांढऱ्या

पाठीचे गिधाड , लांबचोचीचे गिधाड व शेवटी रहातो तो सांगाडा. वनस्पतींनी जमिनीतुन इजिप्शियन गिधाड या ३ गिधाडांचा समावेश घेतलेली पोषणमुल्य परत जमिनीला (आय.यू.सी.एन)International Union for मिळतात व निसर्गचक्र पूर्ण हो- Conservation of Nature या आंतरराष्ट्रीय ते. या निसर्गचक्राला गिधाडांच्या संस्थेने रेड बुकमध्ये समावेश केला आहे. कमतरतेमुळे खीळ बसली आहे. शहरी

तसेच ग्रामीण भागात मृत प्राण्यांची विल्हेवाट लावण्याची भुमिका आता शिक्षा नसते, असतात ते फक्त परिणाम. कुत्र्यांनी घेतली आहे. ती आक्रमक होऊ पण आपल्या चुकीच्या औषध वापराने लागली आहेत. परिणामी रेबीजचा प्रादुर्भाव निसर्गातील या पक्षला जबरी फटका मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला आहे. भटक्या बसला. खरं तर गिधाडे ही निसर्गातील कुत्र्यांची संख्याही दिवसेंदिवस वाढते आहे. सफाई कामगार म्हणून ओळखली जातात. कावळे व घारींची संख्या वाढते आहे. एकूणच मृत, कुजत चाललेली जनावरे हेच त्यांच प्रदुषणाच्या निर्देशकात वाढ होऊन त्याचा प्रमुख खाद्य आहे. त्यामुळे तेथील परिसर फटका आपल्या मानवजातीला होतो आहे. स्वच्छ होतो. आजारावर, रोगजंतुवर परिणाम फटका आपल्या मानवजातीला होतो आहे.

कारक नियंत्रण राहते. आज जवळपास ८०% महाराष्ट्रात संत गाडगेबाबा ग्रास्वच्छता आजार हे दुषित पाण्यामुळे होतात. जंगलात अभियानामुळे गिधाडांना मोठ्या प्रमाणावर वाघासारख्या शिकारी प्राण्यांनी त्याचे भक्ष खाद्याची कमतरता भासते आहे. परिणामी सेवनकेल्यावर उर्वरीतमासखायला गिधाडं येतात ग्रामीण भागातही गिधाड अभावानेच दिसत व उर्वरित मृत प्राण्याची विल्हेवाट लावतात. आहे.

दिसायला ओंगळ पण महत्वाचे स्थान आहे.

मानवाच्या हितासाठी, तसेच समृद्ध निसर्ग परिसंस्थेसाठी गिधाड भारतामध्ये सन २००३-०४ हा एक उपयुक्त दुवा आहे. पुर्वी पासून बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी मार्फत कचऱ्याची आगारे, गावाबाहेरची मोकळी गिधाडाबाबत संशोधन, सर्वेक्षण व जनजागृती जागा व कडे कपारीत गिधाडे मोठ्या प्रमाणात सुरु आहे.

दिसत. आज महाराष्ट्राचा विचार केला तर एकूणच परिस्थिती चिंताजनक आहे. फक्त सिंधूदूर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यात त्यांची संख्या समाधानकारक पण, तुलनेने कमी आहे .

मानेवर पिसे नसणारा... जमिनीवर कुरूप ओषधावर बंदी ओंगळवाणा दिसणारा हा पक्षी आकाशात विहार करताना, अतिशय राजस दिसतो. पंखामध्ये असणाऱ्या विशिष्ट खाचा व पोकळीमुळे गिधाडाला वाऱ्याबरोबर अक्षरशः पंखाची हालचाल न करता उंच आकाशात सातत्याने घिरट्या घालता येतात.

आज जगाचा विचार केला तर पाळीव जनावरांच्या बाबतीत जगात भारताचा प्रथम क्रमांक आहे. शेतीप्रधान विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेत नैसर्गिक शृंखलेमध्ये गिधाड महत्वाची भूमिका पार पाडतात. रामायणातील सितेचे रक्षण करणारा जटायु म्हणजे गिधाडच होय. पौराणिक कालापासून त्याला

पंतप्रधान मा. मनमोहन सिंग यांनी घेतलेल्या विशेष दखलीमुळे डायक्लोफेनॉक या औषधावर बंदी आली आहे त्याऐवजी मॅलेक्सीकेम हे सुरक्षित औषध बाजारात उपलब्ध आहे. त्याची परिणामकारक विक्रीही सुरु आहे.

बी. एन. एच. एस. ने पश्चिम बंगाल व हरियाणा या ठिकाणी गिधाड प्रजनन केंद्र उभे केले आहे.

गिधाडाचे आयुष्यमान ३० ते ४० वर्ष

आहे. ५ वर्षांनंतर ते प्रजननक्षम बनते व एका दी प्रजाती नष्ट झाली तर परत निर्माण वेळी एकच अंडे घालते. परिणामी त्यांचा करता येणार नाही. नष्ट होणे म्हणजे त्याचे उत्पत्तीचा दरही कमी आहे. परत एवढ्या अस्तित्वच संपणे व ती जात कायमची लुप्त संख्येने नैसर्गिक अधिवासात त्यांची संख्या होते हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

वाढणे कठीण आहे. निसर्ग त्याचे नियमन स्वतः करत असतो. पण पक्षीजगतातील हा अनमोल ठेवा जतन करण्यासाठी त्याची उर्वरित नैसर्गिक संख्या सुरक्षित ठेवणे, खाद्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे व जनजागृती आवश्यक आहे.

डी.डी.टीच्या अतिवापराने लाखोंच्या संख्येने असणाऱ्या बाल्ड ईगल या गरुडाच्या संख्येवर प्रतिकूल परिणाम झाला होता. अमेरिकेतील वन्यजीव संशोधक व प्रशासनाने वेळीच डी.डी.टी.वर बंदी व अधिवासाच्या संरक्षणामुळे त्यांची संख्या वाढली . नैसर्गिक संतुलनाने व मानवी सहकार्याने आपणही या महत्व-पूर्ण पक्षांची संख्या वाढवू शकू.

आज वातावरण बदल, रासायनिक खतांचा अवाजवी वापर व जंगलतोड यामुळे पक्षांच्या अधिवासाला मोठा धोका आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या जोरावर आपण नवीन ताजमहाल, आयफेल टॉवर परत निर्माण करू पण एख-

लोक साहित्यातले पक्षी

नुकतेच माझ्या विद्यार्थिनीच्या घरी गेलो होतो. ती आपल्या मुलीला भरवत होती. हां ! हा घास मिकी माऊसचा आणि शेवटचा घास डोनाल्ड डकचा ! हा घास चिऊचा आणि हा घास काऊचा म्हणत वाढलेल्या शेवटच्या पिढीची मुले मात्र कार्टूनच्या पात्रासोबत घास घेत आहेत.

मी थोडं आश्चर्य व्यक्त केल्यावर तीचे उत्तरही योग्यच होते. सर इथे मी तीला चिऊ-काऊ कोठे दाखवू. तिला रोज पहायला मिळतो तो मिकी माऊस. त्या नादात ती व्यवस्थित जेवते. आधुनिकतेबरोबर अनेक गोष्टी आपल्या जीवनात आल्या आणि आपले जीवनही हळुहळू ऑनिमेटेड होत आहे. मुलांचे बालपण ऑनिमेटेड होत आहे. ही तर चिंतेची बाब आहे.

बाळाला आई नंतर बाबा, आजी, आजोबा (जवळ असल्यास), दादा किंवा दिदी (आता फक्त आई आणि बाबाच) यांची ओळख होत असे. काका, काकू, आत्या, मावशी ही नाती होती असे पुढे सांगावे लागेल. त्यानंतर मात्र चिऊ, काऊ, हम्मा(गाय, म्हैस), भूभू (कुत्रा), मनीमाऊ (मांजर) अशा प्राण्यांची ओळख होत असे.

बालगीतात -

चिव चिव चिव चिव चिमणी करी चिमणी करी

दाणे टिपते ओसरीवरी ।

काव काव काव काव कावळा करी कावळा करी,

जाऊन बसतो झाडावरी ॥

अशा काव्यपंक्ती त्या बाळाला पक्ष्यांची ओळख त्यांच्या आवाजातून करून देतात. कुत्र्याची ओळख आपण कुत्रा म्हणून कधीच करून देत नाही. त्याची ओळख भूभू अशीच होते. यावरून प्राण्या-पक्ष्यांच्या आवाजाचे महत्व लक्षात येते. सारस पक्ष्याच्या विरह स्वरांनीच वाल्मिकी ऋषींना रामायण स्फुरले असे म्हणतात.

पुराणात कथाकाव्यातून पक्ष्यांच्या आवाजावरून अनेक कथा, अख्याईका, समज, गैरसमज आहेत. तसे पाहिले तर या कथा अख्याईका साहित्याचा अमुल्य ठेवा तर आहेच पण त्यातून माणसाला निसर्गाचे असलेले ज्ञान किती खोलवर होते हे लक्षात येते. पाऊस, पीक, पाणी यासह मनातील भावभावना या आवाजातून मानवाने व्यक्त केलेल्या दिसतात. याचे काही दाखले पुढील लेखात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शेतकरी दाताडा : - म्हणजे दात पडलेला शेतकरी. मृग नक्षत्र बरसून पाऊस स्थिरावला म्हणजे शेतीवाडी परिसरात तसेच झुडपी रानात भल्या सकाळी 'शेतकरी दाताडा' ही साद येते. रिक्षाच्या हॉर्नप्रमाणे खरखरीत अशी साद घालणारा हा पक्षी आहे - रंगीत चित्र म्हणजेच पेंटेड पार्टीज.

शेताच्या बांधावर झुडपाच्या शेंड्यावर, एखाद्या उंच शिळेवर किंवा तत्सम उंच ठिकाणी बसून ही साद दिली जाते. नर पक्षी ही साद घालतो. आवाजाचा उद्देश परिसरावर हक्क सांगणे आणि मादिला आकर्षित करणे. विणिच्या हंगामात ही साद घातली जाते. साधारण जून ते सप्टेंबर या काळात विण होते. स्थळ, काळ व हवामानानुसार यात बदल संभवतात. साद सकाळी

व संध्याकाळी समखास दिली जाते. पावसाळी दिवसात यात वाढ होऊन पक्षी दिवसभर साद घालीत रहातो.

एव्हानी शेतात पेरणी होवून पिकांनी आपली डोकी जमिनीबाहेर काढलेली असतात. उत्तम बियाणे (संकरित नव्हे, पूर्वीच्याच पिकातील चांगली कणसे निवडून पेरणीसाठी ठेवलेले उत्तम धान्य) वेळेवर झालेला पाऊस, शेणखतानी सुपिक झालेली जमिन, मग पिके जोमदार नसतील तर ते नवलच. पिकांच्या रांगेत मात्र काही रोपे गायब झालेली असतात. आणि ती सरी दंत पंक्तीतून एखादा दात निसटून जावा तशीच दिसते.

पेरलेले बी हुडकून मटकाविण्यात काही पक्षी तरबेज असतात. त्यातला हा रंगीत चित्तर. पेरलेले बी आपणच मटकावून पुन्हा शेतकऱ्याला दात पडका म्हणून चिडवणारा हा पक्षी आणि ही थट्टा आनंदाने स्विकारणारा शेतकरी, निसर्गाचं आणि माणसाचं निरपेक्ष नाते सांगतात.

हस्त नक्षत्राच्या गडगडाटाने वर्षा ऋतु संपतो आणि कालचक्र शरद ऋतुत पदार्पण करते. (हे वेळापत्रक आता पूर्णपणे कोलमडले आहे. यालाच आपण ग्लोबल वॉर्मिंग म्हणतो.)

शेतकरी गोफण घेवून मचाणावर चढतो. आता कणसे पोटरीवर असतात आणि स्थलांतरीत पक्ष्यांचे थवे पिकांवर धिरट्या घालू लागतात. तेव्हा आमचा हा 'शेतकरी दाताडा' हळूच झुडुपावरून उतरून गवतात अदृश्य होतो.

कोका मिटाक जाता मग पाऊस येता : ही ओळ सावंतवाडी परसिरातील एका लोक गीतातील आहे. यामध्ये कोका म्हणजे एक पक्षी आहे. त्याचे वर्णन रातबगळा **Black Crowned Night Heron** या पक्षाशी जुळते. मिटाक म्हणजे खाडी. थोडक्यात कोका म्हणजे रात बगळा खाडीकडे स्थानिक स्थलांतर करतो तेव्हा पावसाला सुरुवात होते. हे स्थानिक शेतकऱ्याचे शेकडो वर्षांचे निरीक्षण . कोका मिटाक का जात असावा? याचा विचार करणेची काही गरज नाही आणि तशी साधने पण नव्हती.

पक्षी अभ्यासातील आडाखे बांधले तर पुढील चित्र स्पष्ट होते.

पावसाळा हा या पक्ष्याचा विणीचा हंगाम. हा पक्षी समुहाने घरटी करतो. घरासाठी योग्य जागा आणि भरपूर आवश्यक अन्न हे साहजिकच खाडीच्या परिसरात असणार. ही योग्य वेळ मान्सूनवर अवलंबून आहे. प्राणी पक्ष्यांना किंबहुना आधुनिक मानव सोडून सर्व जीवांना निसर्गाचे सखोल ज्ञान आहे. त्यांच्या हालचाली आणि वागणूक हे वेळोवेळी दर्शवित असतात. त्याचाच फायदा मानवानी करून घेतला आहे.

कोका पक्ष्याचे खाडीकडे जाणे हे पुढील काही दिवसात पावसाचे आगमन दर्शवितो. याचा उपयोग निश्चितच स्थानिक माणसांनी शेती कामात करून घेतला. हा डाटा त्यांनी लोक गीतात गुंफला आणि पिढी दर पीढी तो जतन झाला. खरे तर ही तांत्रिक माहिती पण त्या काव्यात बांधल्याने त्याला वेगळेच स्थान लाभले.

सीते कवडा पोर पोर : आता पक्ष्याच्या आवाजाच्या चालीवर सीते कवडा पोर पोर म्हणा बरे . कोकणात हा पक्षी सर्वत्र आढळतो. आणि हा त्याचा आवाज धो धो पावसाचा काळ सोडल्यास वर्षभर चालू रहातो. हा आवाज जेव्हा कथेत गुंफला जातो तेव्हा त्या अज्ञात साहित्यिकाचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे.

कथा अशी आहे- राम सीता वनवासात असताना त्यांचे कोकण परिसरात वास्तव्य होते. भारतात आपण कोठेही गेलात तरी हे वाक्य तुम्हाला ऐकायला मिळेल. वनामध्ये बांधलेल्या पर्णकुटीत सीतेला सोबत म्हणून हा पक्षी रहात असे.

सीतेला त्याने आपली बहीण मानले होते. हे बहीण भावाचे नाते इतके दृढ होते की जेव्हा रावणाने सीतेचे हरण केले तेव्हा तिचा भाऊ एकाकी पडला आणि शोक करू लागला... सीते कवडा पोर पार !

काफळ पक्को : या चालीवर आपण म्हणुया काफळ पक्को, काफळ पक्को आणि लगेच निघूया डोंगरात काफल नावाचे फळ खायला. कारण ह पक्षीच तुम्हाला सांगतो की काफल फळ पिकले आहे.

हा संकेत आहे उत्तराखंडातील हिमालयाच्या टेकड्यांच्या पायथ्याशी असलेल्या रामनगर परिसरातील. सपाट मैदानी प्रदेश पण पाठीला हिमालयाच्या टेकड्यांची भिंत विविध वनस्पती फुले, फळे, पक्षी प्राण्यांनी समृद्ध प्रदेश. जिम कार्बेट साहेबांची कर्म भूमी ती हीच. रानावनात गुरे घेवुन फिरवणारे गुराखी, लाकुड तोड, मध, फळे गोळा करणारी बाया माणसे प्राणि पक्ष्यांच्या मदतीने खुप काही समजतात. काफळ नावाचे मधुर फळ खायला गोळा करायला केव्हा जायचे? ना पंचांग माहित ना कालमापनाचे साधन. फळ पिकण्याचा काळ आणि ककुच्या आवाजाची सांगड घालुन त्याच्या आवाजाचा अर्थ काफळ पक्को म्हणजे काफळ पिकले असा निश्चित केला.

या फळाच्या पिकण्यांचा आणि आमच्या ककुचा काहीही संबंध नाही. हे महाशय मादीला आकर्षित करण्यासाठी साद घालीत आहेत. पण हा तर ककु जातीतला. म्हणजे घरटे न बांधणारा. सातभाईच्या अयत्या घरात घरोबा साधणारा म्हणजे सातभाईने घर बांधण्याची तयारी चालु केली असणार, त्याने आपल्या पिलांना भरपूर चारा पाणी मिळेल अशी वेळ साधली असणार. म्हणजे सातभाईच्या अडाख्यावर आमचा ककू आणि आमच्या ककुच्या सादीवर रानातील फळे पिकण्याच्या संकेत घेणारा आमचा हा गुराखी.

हे अगाध ज्ञान अधुनिकतेच्या नावाखाली आपण विसरत चाललो आहे. आमचे उपग्रह, वैज्ञानिक अडाखे भारतात कीती टक्के पाऊस पडेल सांगतात पण सावंतवाडीमधील माझ्या शेतात कीती व केव्हा पाऊस पडेल? हे मला कोकाच सांगेल.

पावश्या : पेरते व्हा ! पेरते व्हा ! अरे खरेच हा पक्षी पेरते व्हा ! पेरते व्हा ! असेच म्हणत आहे.

वसंत ऋतुच्या अखेरीस आणि ग्रीष्माच्या आरंभीस सकाळी सकाळी ही साद ऐकू येऊ लागते. प्रथम दिवसाच्या आरंभीस, ग्रीष्म ऋतुच्या अंतीम चरणात हा खऱ्या अर्थाने साद देऊ लागतो. उन्हाळी पावसाची एखादी दमदार सर झाली की मग याचा सुर टिपेला चढू लागतो. पण यातला 'हा' कोण आणि 'हा' आम्हाला पेरते व्हा, पेरते व्हा असे का सांगतो आहे ?

जंगल असो वा शेतीवाडी, शहरातील राया किंवा बागा, हा म्हणजे आमचा 'पावश्या' किंवा ब्रेन फीवर बर्ड सर्रास आढळतो म्हणण्यापेक्षा ऐकू येतो. कव्हु कुटुंबातला पक्षी साद घालतो तो मादीला आकर्षित करण्यासाठी तसेच संभावित सातभाईच्या घरट्याच्या जागेवर हक्क सांगण्यासाठी. इतर कव्हु प्रमाणे या पक्ष्याची मादी सातभाईच्या घरट्यात अंडी घालते. सातभाई आपलीच पोरे समजून ती वाढवितो. सातभाई घरट्यासाठी जागा निवडतो. त्याने घरटे बांधून अंडी घातली तर मी म्हणजे माझी मादी त्यात अंडी घालणार तेव्हा इतर नरांनी इथे फिरकू नये ! असा या सादिचा आणखी एक कव्हु जगातला अर्थ. हा अजबच न्याय झाला. त्यातूनच एखाद्या नर पावश्याने घुसखोरी केलीच तर असे शाब्दिक वृंदा चालते.

या सगळ्या प्रकरणात हा शेतकऱ्यास पेरते व्हा ! म्हणजे पेरणी करा, पुढे पाऊसकाळ चांगला आहे. असे का सांगतो ? खरे तर तो सांगत नाही तर आम्ही तसे ऐकतो. गिरणीच्या पट्ट्याचा चटाक फटाक हा आवाज आपण मनात धरू तो शब्द ऐकवितो. तसेच काहीसे हे आहे. आमच्या शेतकऱ्याने पेरते व्हा, पेरते व्हा असे ऐकले तर साहेबाने ब्रेन फीवर, ब्रेन फीवर असे ऐकले.

हजारो वर्षांच्या अनुभवातून शेतकऱ्याने हे ताडले की जेव्हा हा पक्षी दिवस आणि रात्र साद घालू लागतो तेव्हा नजिकच्या काळात चांगला पाऊस होणार हे निश्चित. मग आता पेरणी करणे उत्तम.

सातभाईला पुढे येणाऱ्या पावसाची चाहूल लागते. पावसामुळे झाडे झुडपे नव्या पालवीने डवरतील आणि हीच संधी साधून पानापानात लपलेल्या किटकांच्या अंड्यातून अब्या बाहेर पडतील कारण हिरवा चारा सर्वत्र मुबलक असेल. माझ्या पिलांसाठी हा किती पौष्टिक आहार आहे असे कोष्टक सातभाईचे. किटकाच्या अंड्यातील खादाड अळीचे गणित वेगळेच. येणाऱ्या पावसामुळे सर्वत्र हिरवी पालवी असेल. हा हिरवा चारा माझ्यासारख्या खादाडाला मेजवानीच. ही संधी सोडून चालणार नाही. नाहीतर फुलपाखरू बनण्याच्या स्वप्नाचा सुरवंटच न्हायचा.

किटक, पक्षी आणि माणूस हे एकाच परिसंस्थेत राहणारे. पाना खालील अंड्यातून जन्माला येणाऱ्या अळीचा आणि शेतकऱ्याच्या पेरणीचा काही एक संबंध वरकरणी नाही. पण थोडा विचार केलातर या जैविक जाळ्याचा धागा आपल्याला वेढून आहे. हे महावरत्र उसवुन टाकण्याची शक्ति एकमेव जीवात आहे, तो म्हणजे मानव. आपला अविचार हे जाळे तोडून टाकू पहात आहे. पण आपले जीवन हे याच जाळ्यावर तोलले आहे हे आपण विसरलो आहोत. सर्वासमवेत आनंदाने रहायचे का सर्वांनाच घेऊन पडायचे हे आपल्याच हातात आहे. हे मात्र निश्चित.

चला पक्षीमित्र बनूया ...